

Беларуская мова

Вучэбны дапаможнік для **5** класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай
мовамі навучання

У дзвюх частках

Частка 2

*Данушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

Мінск

«Сэр-Віт»

2022

Фанетыка і арфаэпія. Графіка і арфаграфія

§ 1. Гукі беларускай мовы

1. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце яго падзел на абзацы.

Можна сцвярджаць, што першыя навуковыя веды, якія свядома набывае чалавек, звязаны з гукавым ладам мовы. Ужо ў першыя месяцы жыцця дзіця ўважліва прыслухоўваецца да маўлення дарослых. Перш чым засвоіць асобныя словы і фразы, яно ўпэўнена адрознівае інтанацыю. Малы супакойваецца, калі чуе разважныя словы, кідаецца ў плач ад гучнага голасу. Немаўляты яшчэ самі не могуць размаўляць, але вельмі рана пачынаюць разумець мову.

Наступныя крокі на шляху да ведаў таксама звязаны з авалоданнем гукавым ладам мовы. Вельмі хутка ў малога ўзнікае жаданне не толькі моўчкі слухаць бацькоў, але і самому выказацца: паклікаць маму, папрасіцца на рукі да таты, адмовіцца ад кашы.

Ад двух да пяці гадоў — вось які час неабходны для авалодання роднай мовай. У гэты час маленькі чалавек спасцігае таямніцы роднага слова і здзіўляе дарослых сваімі ўдумлівымі адносінамі да яго (*Паводле Л. Выгоннай*).

Прывядзіце ўласныя прыклады, якія пацвярджаюць думку, выказаную ў першым сказе тэксту.

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, растлумачце значэнне і паходжанне слова *немаўля*.

● Складзіце і запішыце два словазлучэнні са словам *малы*, каб яно ўжывалася ў ролі прыметніка і назоўніка.

2. Вусна адкажыце на пытанні.

Чаму гукі лічацца будаўнічым матэрыялам для слоў?
На якія дзве групы падзяляюцца гукі беларускай мовы?

Фанетыка — раздзел навукі аб мове, у якім вивучаюцца гукі мовы.

Арфаэпія — раздзел навукі аб мове, у якім вивучаюцца правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў.

3. Слова *фанетыка* паходзіць ад грэчаскага *phōnē* — ‘гук’. Частка *фон-* (*фан-*), што значыць ‘які мае адносіны да гукаў’, ёсць у некаторых словах беларускай мовы. Прывядзіце прыклады такіх слоў.

4. Прачытайце тэкст. З якой мэтай быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы? Сфармулюйце і запішыце адказ на гэта пытанне.

21 лютага адзначаецца Міжнародны дзень роднай мовы. З прапановай увесці такі дзень выступіла краіна Бангладэш. Там 21 лютага 1957 года, адстойваючы права вучыцца на роднай мове, загінулі пяць студэнтаў.

Сёння ў свеце налічваецца **больш** за шэсць тысяч моў. Палова з іх знаходзіцца пад пагрозай знікнення. Дзеля іх захавання і быў абвешчаны Міжнародны дзень роднай мовы.

Гэта свята спрыяе таму, каб **людзі** задумаліся пра лёс роднай мовы, на якой вымавілі **першае** слова, на якой размаўлялі іх **продкі**.

Давайце і мы задумаемся пра будучыню беларускай мовы. Размаўляйце па-беларуску, не саромейцеся недасканалай гаворкі. Мова жыве там, дзе ёсць людское жаданне (*Паводле інтэрнэт-рэсурсаў*).

Раствлумачце сэнс апошняга сказа тэксту.

Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў.

У з о р: *краіна* — [к р а й і н а].

па-беларўску

5. У кожным слове замяніце адзін гук, каб атрымалася новае слова. Запішыце словы парамі. Укажыце гукі, якімі адрозніваюцца словы.

У з о р: *колас* — *голас* [к] — [г].

Гара, рака, мост, коска, *байка*, *галі́на*, *піць*, *кропка*, *месці*, *вадзіць*.

6. Уявіце, што кожны гук — гэта асобная цаглінка. Пабудуйце з «цаглінак»-гукаў як мага больш слоў, запішыце іх.

7. Прачытайце верш. Раствлумачце сэнс загалоўка.

Маладая восень

Залатыя стужкі
на бярозцы мілай.
Хутка, хутка птушкі
паляцяць у вырай.
І вятры крутыя
гучна загамоняць,
воблакі густыя
неба запалоняць.^{сн}

В. Жуковіч.

Якія словы ў канцы вершаваных радкоў з'яўляюцца сугучнымі?
Запішыце гэтыя словы парамі. Назавіце гукі, якімі яны адрозніваюцца.

8. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны? Якія сказы перадаюць асноўную думку тэксту?

Кожны з нас можа дапамагчы птушкам перажыць **цяжкія** зімовыя месяцы. Для гэтага дастаткова **прыладзіць** у садзе

або за акном кармушку. Самы прасты варыянт — пластыкавая бутэлька з прарэзанай збоку адтулінай. Вельмі каларыйны зімовы корм — гэта кавалачкі несалёнага сала і сырое насенне сланечніку.

Дапамагайце ўзімку сваім пярнатым суседзям! (*Паводле С. Зуёнка*).

Запішыце, з якіх гукаў утвораны выдзеленыя словы.

У з о р: *месяцы* — [м'], [э], [с'], [а], [ц], [ы].

- Раствумачце пастаноўку працяжнікаў у сказах.

§ 2. Літара як знак гук

9. Прачытайце тэкст. Чаму аўтар сцвярджае, што літара — гэта «партрэт» гук?

Адзін і той жа гук можа перадавацца на пісьме з дапамогай розных літар. Ці мы напішам вялікую літару А, ці малую, ці ўбачым яе надрукаваныя абрысы, усё роўна ўсе гэтыя знакі будуць перадаваць на пісьме адзін галосны гук — [а]. Літару можна напісаць алоўкам, ручкай, фарбай, яе можна ўбачыць, закрэсліць. А з гукам мы гэтага не можам зрабіць. Гук можна вымавіць, пачуць, запісаць з дапамогай літар ці, напрыклад, дыктафона. Пры гэтым дыктафон дазволіць нам узнавіць вымаўленне гукі ў момант яго стварэння. А літара застаецца толькі знакам, з дапамогай якога нам паведамляецца, які быў гук у самым агульным выглядзе. Таму і гавораць, што літара — гэта вобраз гукі, яго «партрэт», які перадае самыя агульныя рысы (*Паводле Л. Выгоннай*).

Карыстаючыся прыведзенай у тэксце інфармацыяй, сцісла растлумачце, чым адрозніваюцца гукі ад літар. Адказ запішыце.

Літара — графічны знак, які выкарыстоўваецца для абазначэння на пісьме гукаў мовы.

Графіка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца пісьмовыя знакі, суадносіны паміж гукамі і літарамі.

Арфаграфія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы напісання слоў і іх частак.

10. Прачытайце схему. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра суадносіны паміж гукамі і літарамі. Прывядзіце ўласныя прыклады.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.

Маці

Аднойчы на ўзлессі я ўбачыў дзвюх кнігавак, якія стомлена ішлі адна за адной. Час быў асенні. Усе кнігаўкі даўно

паляцелі на поўдзень. А гэтыя дзве засталіся. Большая крочыла ўперадзе, а за ёй пасоўвалася са спушчаным крылом меншая кнігаўка. «Маці, — мільганула здагадка, — а кволая птушка — яе дзіця».

Відаць, маладая кнігаўка, уцякаючы ад ястраба, ударылася аб дрэва. Магчыма, ліса схапіла неразумнае птушаня, але яму пашчасціла вырвацца. У вырай кнігаўка ўжо не магла ляцець. Але маці не пакінула ў бядзе сваё дзіця. Яна пешшу павяла яго ў цёплыя краі.

Гэта будзе вельмі доўгі і небяспечны шлях. Але кнігаўкі ўпэўнена ідуць жыццю насустрач. Хочацца верыць, што яны абавязкова дойдучь. Шчаслівага вам шляху, адважныя падарожнікі! (Паводле Р. Ігнаценкі).

Выпішыце з тэксту па два словы, у якіх:

- а) колькасць гукаў і літар супадае;
- б) літар больш, чым гукаў;
- в) літар менш, чым гукаў.

- Растворыце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказе з простаю мовай.

насустрач

12. Адгадайце крыжаванку, падабраўшы да слоў рускай мовы беларускія адпаведнікі.

- 1) Цапля; 2) ласточка; 3) аист; 4) глухарь; 5) утка; 6) чибис.

1		п				
2		т				
		3	у			
4		ш				
5		к				
6		і				

Запішыце ў сшытку назвы птушак па-беларуску. Зрабіце гукавы запіс слоў.

Якую птушку вы бачыце на малюнку? Вусна апішыце яе.

Д л я д а в е д к і: *жывоцік белы, грудкі чорныя, доўгі чубок на патыліцы, зялёны бляск.*

13. Запішыце словы ў два слупкі: у адзін — словы, у якіх літара з абазначае «свае» гукі — [з] або [з']; у другі — словы, у якіх літара з абазначае «не свае» гукі — [с], [с'] або [ж].

Сляза, позна, казка, зямля, сказ, разжаваць, зязюля, бяроза, мазь, возера, мароз, зжаць.

● З трыма словамі (на выбар) складзіце і запішыце словазлучэнні. Абзначце ў іх галоўныя словы.

14. Прачытайце тэкст. Якія сказы перадаюць асноўную думку тэксту?

Паклон лесу

Цябе чакае ў госці лес, напоены сало..кім водарам кветак і ягад, г..ркатым пахам грыбоў. Будзь добры з лесам, і ён пакажа табе свае таямніцы.

У с..рэдзіне лета лес усыпаны суніцамі. Яны грэюць на сонцы круглыя б..кі. Кланяйся лесу — і напоўніш кошык м..довымі ягадамі.

А калі лета пакоціцца на восень, пачнуць праз апалае лісце прабівацца г..лоўкі б..равікоў і падасінавікаў. Збяруцца ў чародкі з..латыя лісічкі, зб..гуцца ў падлесак белыя падб..розавікі.^{сн} І цяпер а(д/т)бівай лесу паклоны. А будзеш задзіраць нос — нічога (не)знойдзеш (Паводле В. Хомчанкі).

Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце словы, у якіх ёсць зычныя гукі, што абзначаны «не сваімі» літарамі.

Растлумачце сэнс выразу *задзіраць нос*.

§ 3. Прызначэнне літар *е, ё, ю, я, і*

15. Прачытайце пары слоў. Якія гукі абазначаны літарамі *е, ё, ю, я, і* ў выдзеленых складах?

лекі [л'э] — льецца [л'йэ]	вінаград [в'і] — салаўі [йі]
пюрэ [п'у] — п'ю [пйу]	цёмны [ц'о] — ёгурт [йо]
нядзеля [н'а] — твая [йа]	зіма [з'і] — іней [йі]

У якіх словах літары *е, ё, ю, я, і* абазначаюць мяккасць папярэдніх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *е, ё, ю, я, і* пасля мяккіх зычных?

Колькі гукаў абазначаюць літары *е, ё, ю, я, і* пасля раздзяляльнага мяккага знака, апострафа, галоснага, літары *ў*, у пачатку слова?

Літары *е, ё, ю, я, і* могуць абазначаць адзін або два гукі.

Пасля зычных яны абазначаюць адзін галосны гук ([э], [о], [у], [а], [і]) і мяккасць папярэдняга зычнага: *сядзелі* [с'адз'эл'і].

Літары *е, ё, ю, я, і* абазначаюць два гукі ([йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]):

- у пачатку слова: $\begin{matrix} [йа] & [йу] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *яблык, юнак*;
- пасля раздзяляльнага мяккага знака: $\begin{matrix} [йу] & [йа] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *лью, більярд*;
- пасля апострафа: $\begin{matrix} [йі] & [йэ] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *вераб'і, з'есці*;
- пасля галоснага: $\begin{matrix} [йо] & [йі] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *сваё, краіна*;
- пасля літары *ў*: $\begin{matrix} [йэ] & [йі] \\ \vee & \vee \end{matrix}$ *здароўе, салаўі*.

Змест

ФАНЕТЫКА І АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ

§ 1. Гукі беларускай мовы	3
§ 2. Літара як знак гуча	6
§ 3. Прызначэнне літар <i>е, ё, ю, я, і</i>	10
§ 4. Беларускі алфавіт. Назвы літар	13
§ 5. Склад	16
§ 6. Націск	18
§ 7. Правілы пераносу слоў (паўтарэнне)	20
§ 8. Галосныя гукі	22
§ 9. Вымаўленне і правапіс галосных <i>о, э, а</i>	24
§ 10. Вымаўленне і правапіс галосных <i>е, ё, я</i>	30
§ 11. Вымаўленне і правапіс спалучэнняў <i>іё (ыё), ія (ыя), іе (ые)</i> у запазычаных словах	34
§ 12. Зычныя гукі	37
§ 13. Глухія, звонкія і санорныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	39
§ 14. Свісцячыя і шыпячыя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	44
§ 15. Цвёрдыя, мяккія і зацвёрджаныя зычныя. Іх вымаўленне і правапіс	47
§ 16. Мяккі знак і апостраф	50
<i>Змякчальны мяккі знак</i>	50
<i>Раздзяляльны мяккі знак і апостраф</i>	53
§ 17. Зычныя [д] — [дз’], [т] — [ц’], іх вымаўленне і правапіс	57
§ 18. Правапіс <i>у, ў</i>	62
§ 19. Падоўжаныя зычныя, іх вымаўленне і правапіс	67
§ 20. Прыстаўныя зычныя і галосныя, іх правапіс	71
§ 21. Правапіс некаторых спалучэнняў зычных	74

ЛЕКСІКА. ФРАЗЕАЛОГІЯ

§ 22. Лексічнае значэнне слова	82
§ 23. Адназначныя і мнагазначныя словы	86
§ 24. Прамае і пераноснае значэнне слова	88
§ 25. Сінонімы	91

§ 26. Антонімы	95
§ 27. Амонімы (азнаямленне)	98
§ 28. Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку	102
§ 29. Устарэлыя словы	109
§ 30. Неалагізмы	111
§ 31. Запазычаныя словы ў беларускай мове	114
§ 32. Паняцце пра фразеалагізмы. Роля фразеалагізмаў у маўленні	119

**ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ
ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД (127)**

Тлумачальны слоўнік	134
Слоўнікавыя словы	136
Спіс выкарыстаных крыніц	137